

VU Research Portal

Inleiding: Protestantse vertelcultuur

van Lieburg, F.A.; Exalto, J.

published in

Spoken op het kerkhof: Verkenningen van protestantse vertelcultuur
2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van Lieburg, F. A., & Exalto, J. (2009). Inleiding: Protestantse vertelcultuur. In J. Exalto, & F. A. Lieburg (Eds.), *Spoken op het kerkhof: Verkenningen van protestantse vertelcultuur* (pp. 7-20). (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800; No. 17). Meinema.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Inleiding: protestantse vertelcultuur

Fred van Lieburg en John Exalto

Tot de internationale naslagwerken die door historici maar weinig worden geraadpleegd, zeker door degenen onder hen die zich bezighouden met religie, kerk en theologie, behoort ongetwijfeld de *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. De titel van deze encyclopedie doet immers vooral denken aan literatuurwetenschap en in studiezalen van bibliotheken staan de sinds 1975 verschijnende delen, momenteel 12 en bij voltooiing 15 in totaal, gewoonlijk op de afdeling letterkunde.¹ Toch is het onderzoeksterrein dat door deze serie wordt ontsloten van veel grotere betekenis dan op het eerste gezicht lijkt. Niet alleen omdat het om veel meer soorten verhalen gaat dan alleen maar ‘sprookjes’, maar ook omdat de rijkdom aan thema’s en achtergrondinformatie zo groot is, dat de *Erzählforschung* iedere historische subdiscipline genoeg interessants te bieden heeft.

De Duitse inslag van het ‘vertelonderzoek’ – een gangbaar Nederlands equivalent is er eigenlijk niet – heeft alles te maken met de oorsprong van het verzamelen en bestuderen van sprookjes in het begin van de negentiende eeuw. Het vanouds zo versnipperde Duitse Rijk was na de napoleontische periode op zoek naar een culturele identiteit als compensatie voor de ontbrekende politieke eenheid. De gebroeders Grimm (Jacob 1785-1863, Wilhelm 1786-1859) voorzagen op hun manier in die behoefte door de uitgave van *Kinder- und Hausmärchen* (1812) en *Deutsche Sagen* (1816). Ze bevatten verhalen waarvan aangenomen werd dat ze al eeuwenlang mondeling circuleerden onder het gewone volk en daarom bijzondere dragers waren van nationaal en etnisch erfgoed. Op enigszins vage wijze werd onderscheid gemaakt tussen ‘sprookjes’, als zijnde tijdloos en poëtisch, en ‘sagen’, die door een

relatie met een plaats of persoon een historisch karakter suggereerden. Aan de oeroude oorsprong van beide werd niet getwijfeld.

De bundels van de gebroeders Grimm maakten in Duitsland grote opgang en vonden in andere landen navolging, blijkend uit de verzameloede van folkloristen, die allerlei volksverhalen, volksliederen en uitingen van ‘volksgeloof’ op schrift stelden. Niet voor niets gebeurde dit vooral in kleine landen of regio’s en onder jonge naties of etnische minderheden die streefden naar een zekere mate van zelfstandigheid. Anders dan in grote en oude staten zoals Engeland, Frankrijk of Spanje zagen vooral inwoners van Noorwegen, Denemarken, Finland, Ierland of IJsland hun inheemse volkscultuur, taal en verhalenschat als pijlers van een nationale identiteit en een politieke of culturele agenda. Dezelfde romantische doelstellingen leefden onder Friezen en Groningers (als behorend tot het vroegmiddeleeuwse Friesland, inclusief het Duitse Oostfriesland). In het Nederlandse volksverhalenonderzoek hebben de noordelijke provincies dan ook nog altijd een voorsprong in documentatie en studie van volksverhalen ten opzichte van andere regio’s.²

Historische en vergelijkende methode

De ijver van de sprookjes- en sagenverzamelaars in de negentiende en twintigste eeuw leidde tot conclusies die de aannames van nationale of etnische identiteit, mondelinge overlevering en eeuwenlange continuïteit vanzelf ondergroeven. Naarmate er bundels verschenen van verhalen uit diverse regio’s, landen en werelddelen, viel steeds meer op hoeveel ze op elkaar leken en als varianten van dezelfde, overal circulerende verhalen konden worden beschouwd. De verspreiding bleek weinig tot niets van doen te hebben met culturele, taalkundige of geografische grenzen. Geen wonder dat de idee ontstond de sprookjes en sagen onder te brengen in een internationaal classificatiesysteem. De Finse folklorist Antti Aarne ontwierp in 1928 een nog steeds gangbare typencatalogus, later aangevuld door de Amerikaan Stith Thompson (zij gaven hun namen aan de AT- ofwel AaTh-nummering) en in 2004 ten derden male door de Duitser Hans-Jörg Uther (sindsdien spreekt men ook van ATU-nummers).³ Thompson vervaardigde vanaf 1932 tevens een motievecatalogus, waarin elementen van verhalen van een ingenieuze codering zijn voorzien.⁴

Uther is ook bekend van een bibliografie van de ruim 400 bundels

volksverhalen die in de negentiende en twintigste eeuw verschenen en waarnaar in bovengenoemde catalogi ruimschoots wordt verwezen. Die bundels volksverhalen waren op hun beurt niet alleen gebaseerd op interviews met oude mensen die geacht werden de overlevering van vele generaties te kunnen garanderen. De samenstellers raadpleegden vooral boeken uit vroegere eeuwen, zoals preken, traktaten, kronieken en andere historiewerken, waarin al of niet waargebeurde verhalen waren opgenomen. Op die manier werd ook duidelijk dat mondelinge en schriftelijke overlevering nauw met elkaar verbonden waren. Zo drong het inzicht door dat veel mondelinge verhalen niet zozeer op oertijden teruggingen, maar eerder weergaven wat mensen kort tevoren of langer geleden ergens gelezen hadden, dan wel van anderen hadden horen zeggen.

Met het toenemende inzicht in verhaalvarianten en overleveringsmechanismen raakte de veronderstelling van continuïteit langzaam maar zeker achterhaald. Juist in de Duits gestempelde onderzoekstraditie was dit geen vanzelfsprekend proces. In de nationaal-socialistische periode van 1933-1945 droeg de these een ideologisch karakter. Elementen van de 'volkcultuur' werden als relictten van een oorspronkelijk heidense, in dit geval Germaanse identiteit beschouwd. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de ontzuivering in de wetenschappelijke beoefening van de volkskunde. De *Erzählforschung* onderging een grondige omschakeling tot een historische en vergelijkende methode, zoals weergegeven in de ondertitel van de *Enzyklopädie des Märchens*, met welk project aan het einde van de jaren 1950 werd begonnen. Het wordt tot op heden uitgevoerd aan de universiteit van Göttingen, sinds 1980 onder auspiciën van de Akademie der Wissenschaften.

Alledaags vertellen

Het mag duidelijk zijn dat het vertelcultuuronderzoek al lang niet meer beperkt is tot Roodkapje of Hans en Grietje. Integendeel, het arsenaal aan verhaalvormen dat in aanmerking komt is sterk uitgebreid en heeft meer betrekking op de alledaagse werkelijkheid dan op een ongrijpbare toverwereld. We kunnen ook zeggen dat begrippen als 'sprookje' en 'sage' teruggebracht zijn tot hun oorspronkelijke betekenis, die verwijst naar dat wat mensen spreken, zeggen, vertellen en berichten (het Duitse verkleinwoord *Märchen* is afgeleid van *Mär(e)*: mare of gerucht). Of dat in mondelinge of in schriftelijke vorm ge-

beurt, doet niet terzake. Evenmin is het schimmige begrip ‘volk’ bepalend voor wat nog steeds gemakshalve als ‘volksverhalen’ wordt aangeduid om aan te geven dat het om vertelstof gaat die in alle lagen van de bevolking voorkomt of voor alle publieke oren bestemd is.⁵

De meeste alledaagse verhalen zijn overigens geen volksverhalen. Ze zijn meestal kort en hebben een hoog ‘ik ook’-gehalte, zo van ‘dat is mijn broer ook overkomen’. Wat verhalen tot ‘folklore’ maakt, is de overlevering in min of meer vaste vorm. Berichten of geruchten van veelal recente gebeurtenissen, nabij of ver weg, worden bij het doorvertellen bewust of onbewust gestempeld door de ervaringshorizon van de verteller, waarbij bepaalde motieven worden ingeweven en vaste verhaaltypen ontstaan. Bij deze overlevering bestaat geen historische continuïteit, maar wordt het verhaal steeds weer gevormd door de context waarin het wordt doorverteld of opgeschreven. Zelfs de oorsprong van een verhaal blijft meestal in het duister gehuld: veel verhalen circuleren op gezag van ‘een vriend van een vriend’ (men spreekt wel van *foaftales*, ontleend aan die ‘friend of a friend’).

De wetmatigheid van de vertellende mens is nauwelijks of niet aan tijd of plaats gebonden. We kennen de processen van het alledaagse vertellen en het vormen van verhaaltypen nog het best door onderzoek naar hedendaagse vertelcultuur, de volksverhalen van de moderne, stedelijke of industriële samenleving. In de etnologie (de gangbare vaknaam voor wat vroeger volkskunde of folklore heette) spreekt men van *contemporary legends*, *urban legends* of stadssagen. In Nederland heten ze sinds de baanbrekende publicatie van Ethel Portnoy over hedendaagse vertelcultuur gewoonlijk ‘broodje-aapverhalen’.⁶ In tal van landen zijn inmiddels veelgelezen bundels van zulke volksverhalen verschenen, met uitleg over de functie ervan als spiegels van de angsten en vreugden van de hedendaagse cultuur. Natuurlijk is er ook al een internationale encyclopedie van eigentijdse sagen, die overigens laat zien hoe door de snelle en wereldwijde media verhalen overal circuleren.⁷

Religieuze vertelcultuur

Als vertelcultuur over alledaags leven gaat, dan neemt religie in de breedste zin van zingeving, geloof en levensbeschouwing als vanzelf een wezenlijke plaats in. God en Satan, hel en hemel, engelen en duivelen, Christus en Maria, heiligen en ketters, vromen en verlichten,

monniken en nonnen, pastoors en dominees, het zijn allemaal geliefde figuren in de vertelcultuur, evenals heilige voorwerpen, gebouwen en plaatsen. Zeker in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd was de samenleving doordrenkt van kerk en religie, maar ook in de moderne periode is de thematiek van geloof en ongeloof ruimschoots vertegenwoordigd in de vertelcultuur. Juist omdat deze als ‘uitlaatklep’ fungeert van collectieve gevoelens en gedachten, is religie aanwezig in serieuze verhalen dan wel in grappen en grollen. Kerkelijke humor is een genre apart, beoefend in alle tijden.

Zoals de geestelijkheid een dankbaar onderwerp vormt van de vertelcultuur, is zij vanouds ook een belangrijke bemiddelaar in het verhalencircuit. Via prediking en catechese is in de loop der eeuwen een schat aan (wonderlijke) verhalen doorgegeven als didactische, illustratieve middelen om de inhoud van religieuze boodschap te ondersteunen. Zulke vertelstof hoefde niet per se religieus van inhoud te zijn, al ging het altijd om een morele en stichtelijke functie. Vanaf de middeleeuwen zijn telkens ‘exempelverzamelingen’ aangelegd die dominees en andere cultuurbemiddelaars konden gebruiken. Het spreekt vanzelf dat toen de *Erzählforschung* eenmaal de romantische wereld van sprookjes en sagen ontstegen was, zulke preekexempelen in ruime mate geïnventariseerd en bestudeerd zijn. Hetzelfde geldt voor *Beispielkatechismen*: kerkelijke leerboekjes vol leerzame voorbeelden voor jonge gelovigen.⁸

Een baanbrekende proeve van het ontluikende verhalenonderzoek, die overtuigend duidelijk maakte welke rijkdom de geestelijke literatuur vormde, was de in 1974 verschenen bundel onder redactie van Wolfgang Brückner, hoogleraar volkskunde aan de universiteit van Würzburg. De titel van dit vuistdikke werk, *Volkserzählung und Reformation*, dekt in feite de lading van het Duitse lutheranisme in de zestiende en zeventiende eeuw. Het boek bevat onder meer hoofdstukken over exempelverzamelingen, over legendevorming rond Maarten Luther en over verhalen rond de duivel. Het is een zeer gevarieerd en goed gedocumenteerd naslagwerk dat wegen wijst voor vergelijkbare studies voor andere gebieden en confessies.⁹ Brückner bleef een stimulator van het onderzoek naar zowel protestantse als katholieke vertelcultuur, getuige bijvoorbeeld een bundel over negentiende-eeuwse *Beispielliteratur*.¹⁰

Protestantse verteltradities

De wezenlijk dynamische aard van verhalen maakt in zekere zin de bestudering van verhalen vanuit confessionele invalshoek van betrekkelijke betekenis. Ook na de reformaties van de zestiende eeuw bleven katholieken en protestanten dezelfde verhaaltypen en motieven hanteren, zij het aangepast aan de nieuwe theologische patronen. Verhalen uit de middeleeuwen keerden soms in hernieuwde vorm terug onder protestantse vertellers. De Duitse historicus en folklorist Jürgen Beyer onderzocht vanuit tal van pamfletten, kronieken en traktaten de profetieën en visioenen van lekenpredikers in lutherse gebieden rond de Oostzee. Zowel hun boodschappen als hun lichaamstaal konden worden herleid tot laatmiddeleeuwse overleveringen, maar ze waren steeds aangepast aan de nieuwe confessionele situatie waarin deze 'levende heiligen' opereerden.¹¹

Toch is er reden om van bijzondere protestantse productiviteit te spreken, die te maken heeft met de sterke concentratie op de bijbel en op de persoonlijke beleving van het geloof. Immers, verhalen hoeven niet alleen betrekking te hebben op wat mensen in tekstvorm lazen of in mondelinge vorm van anderen hoorden, maar kunnen ook voortkomen uit eigen herinneringen of bijzondere ervaringen. Tal van protestantse gelovigen wisten van Gods wonderlijke leiding in hun leven, van 'uitreddingen' uit bijzondere gevaren, van 'openbaringen' via stemmen, dromen of visioenen, of zelfs van 'verschijningen' van engelen met bijzondere boodschappen. In biografieën, dagboeken, autobiografieën en andere egodocumenten zijn veel getuigenissen te vinden die inpasbaar zijn in bredere, oudere en internationaal herkenbare protestantse verteltradities.¹²

Naast deze interne protestantse dynamiek moet gewezen worden op de historische voortrekkersrol van protestantse vroomheidsbewegingen in de poging tot 'herkerstening' van de samenleving als reactie op de Verlichting en de secularisatie. In de historiografie hebben die bewegingen allerlei (nationale) benamingen gekregen, zoals Piëtisme, Réveil, Erweckung, Awakening of Revival. Als het gaat om de manier waarop de idealen werden verspreid, zien we in allerlei landen een intensieve vertelcultuur via de drukpers en bijbehorende media. In grote oplagen verschenen protestantse boeken, tijdschriften of andere periodieken – veelal gelieerd aan traktaatgenootschappen, zendings- en evangelisatieverenigingen of kerkelijke instanties – waarin met be-

hulp van stichtelijke, exemplarische verhalen de uitbreiding van Gods Koninkrijk binnen en buiten de christenheid werd nagestreefd.¹³

Nederlandse bijdragen

In de schaduw van het Duitse onderzoek ontwikkelde zich ook in Nederland een traditie van verzamelen en bestuderen van sprookjes, sagen en andere volksverhalen. Een belangrijke rol speelde het in 1934 onder auspiciën van de Koninklijke Nederlandse Akademie voor Wetenschappen opgerichte Volkskundebureau, dat in 1979 de naam van zijn eerste directeur P.J. Meertens kreeg. In de naoorlogse jaren werden via vragenformulieren door contactpersonen en interviews met vertellers duizenden verhalen opgetekend. In de academische wereld bestond er echter nauwelijks belangstelling voor. Aan het Nedersaksisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen werkte Jurjen van der Kooi lange tijd als de enige universitaire *Erzählforscher* van Nederland. In 1984 publiceerde hij een baanbrekende dissertatie over volksverhalen in Friese bronnen met een bijbehorende typencatalogus.¹⁴

Specifieke aandacht voor religieuze of confessionele verhalen ontbrak in het algemeen, met uitzondering van een zeer ‘protestantse’, Duitstalige bijdrage uit 1984 waarop we zo meteen terugkomen. In 1998 begaf Fred van Lieburg, verbonden aan de Vrije Universiteit, zich min of meer ongemerkt op dit onderzoeksterrein via samenwerking met de bovengenoemde Jürgen Beyer bij een congres over ‘confessionele heiligheid’ in de vroegmoderne tijd. Een onderzoek naar een wonderverhaal rond een achttiende-eeuwse predikant resulteerde in een studie naar twintigste-eeuwse verhalen over de zogenaamde engelenwacht, die op vele charismatische leidersfiguren uit orthodox-protestantse kringen zijn toegepast, en bij uitzondering ook op vrome voormannen uit een verder verleden. Het onderzoek breidde zich uit tot een moderne en wereldwijd circulerende transformatie van deze sage, waarin zowel serieuze christelijke (protestantse, evangelische) als islamitische meisjes door engelen beschermd worden tegen verkrachting of moord.¹⁵

Van Lieburg plaatste dit onderzoek naar een in Nederland opvallend frequent voorkomend verhaaltipe in een internationaal kader van protestantse (wonder)verhalen.¹⁶ In de Eerste Mr. H. Bos-lezing, georganiseerd door het Studiecentrum voor Protestantse Boekcultuur van de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit, behandelde

hij in 2000 een zeventiende-eeuwse Engelse encyclopedie van verhalen die de werking van Gods voorzienigheid bedoelden te illustreren.¹⁷ John Exalto, eveneens verbonden aan de Vrije Universiteit, sloot bij deze belangstelling aan in zijn dissertatie over de religieuze exempltraditie in Nederland, voornamelijk op basis van gereformeerde geschriften uit de vroegmoderne periode.¹⁸ In de Tweede Mr. H. Bos-lezing vroeg Exalto in 2005 aandacht voor de leespraktijken in het gereformeerde piëtisme van de negentiende en twintigste eeuw op basis van (auto)biografische literatuur en in de context van een meergelaagde religieuze communicatie. In datzelfde jaar schreef hij over de wijze waarop een zestiende-eeuwse 'geloofsheld' in de negentiende-eeuwse orthodox-protestantse schriftelijke vertelcultuur werd gerecipieerd.¹⁹

Een bundel verkenningen

Als beide laatstgenoemde onderzoekers grepen wij graag de mogelijkheid aan om een aflevering van het *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* te wijden aan de historische thematiek van de vertelcultuur. Het idee was overigens niet zo gemakkelijk uitvoerbaar als we hadden gewenst. Deels ligt dat aan het gelegenheidskarakter van elke bundel, waaraan niet iedere aangezochte auteur kan meedoen, zeker niet bij een jaarboek waarvan de verschijning aan een vast tijdschema gebonden is. Maar het project was vooral een waagstuk omdat de bestudering van de 'verbale tradities' vanuit een etnologische invalshoek nog in de kinderschoenen staat. Dat is dan meteen ook de reden om te spreken van een bundel verkenningen van de protestantse vertelcultuur, een publicatie die wil stimuleren tot verdere exploratie van een onontgonnen onderzoeksterrein.

Als gebaar van respect richting de enige echte pionier op het gebied van het Nederlandse volksverhalenonderzoek betreffende het protestantisme, opent de reeks artikelen met een bijdrage van Ton Dekker, die van 1967 tot 2000 wetenschappelijk medewerker bij de afdeling Volkskunde van het Meertens Instituut is geweest. Hij schreef dit artikel in 1984 voor een themanummer over 'Erzählforschung' van het *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde*. Op basis van een steekproef van een aantal jaargangen van twee tijdschriften uit de al even genoemde opwekkingsgolf in de negentiende eeuw – namelijk *De christelijke verzamelaar* en *De christelijke familiekring* binnen de periode 1853-

1895 – geeft hij een representatief beeld van de moraliserende vertelstof die op grote schaal onder het volk werd verbreid.

Het artikel van Dekker was een zwaluw die geen lente maakte, niet alleen omdat het in zijn eigen oeuvre een eenmalig uitstapje was, maar ook omdat het in Nederland nauwelijks bekend werd. Ondanks later verschenen studies over deelaspecten is het artikel als geheel een goede introductie op het onderzoeksveld. Het is daarom in een door hemzelf vertaalde, licht aangepaste versie in deze bundel opgenomen. Tevens heeft het artikel een programmatisch karakter, want er is nog een schat aan materiaal verborgen in de protestantse periodieke pers en andere gebruiksliteratuur, zoals scheurkalenders.²⁰ Idealiter zou een welomschreven corpus van protestantse bronnen ontsloten moeten worden op verhaaltypen en vertelmotieven, in aansluiting bij en onder verwerking van het materiaal in de Nederlandse Volksverhalenbank (www.verhalenbank.nl) die sinds 1994 onder leiding van Theo Meder bij het Meertens Instituut wordt opgebouwd.²¹

Populaire verhalen

De protestants-christelijke kinderliteratuur, die nauw aansluit bij het door Dekker behandelde tijdschriftgenre, staat centraal in het artikel van Jacques Dane en Richard van Schoonderwoerd. Aan de hand van het in 1866 door een Brits traktaatgenootschap uitgegeven verhaal *Jessica's eerste gebed*, dat in de Nederlandse vertaling talloze heruitgaven beleefde, laten de auteurs zien dat dit literair gestileerde volksverhaal in orthodox-protestantse kringen in een behoefte voorzag, die bij andere bevolkingsgroepen werd vervuld door het sprookjesgenre. Terwijl de orthodoxe protestanten in meerderheid ernstige bezwaren tegen het sprookje koesterden, zijn er allerlei sprookjeselementen in het verhaal over Jessica opgenomen, en juist daarom is het al bijna anderhalve eeuw bijna onafgebroken in de handel.

Bart Wallet analyseert een verhaal met een nog langere levensduur. Het betreft een uitspraak van Klaas Kuipenga, hervormd gemeentelid in Ulrum, tegenover zijn predikant Hendrik de Cock (1801-1842), die daardoor tot in zijn merg getroffen werd. De verzuchting van Kuipenga is een vast onderdeel geworden van het verhaal over de bekering van De Cock en de Afscheiding van 1834. Wallet wijst op de veranderende contexten waarin de uitspraak geplaatst werd en de verschillende manieren waarop Kuipenga met zijn *oneliner* ingezet

werd ten behoeve van religieuze identiteitspolitiek gedurende anderhalve eeuw protestantse kerkelijke verbroekeling in Nederland en Noord-Amerika.

Het thema dat John Exalto aansnijdt, brengt ons nog verder terug in de geschiedenis: bij de vertalers van de Statenbijbel, die in 1635 tijdens een pestepidemie in Leiden wonderlijk bewaard werden voor ziekte en dood. Dit verhaal is sinds de jaren dertig van de negentiende eeuw uitvergroot en ingezet in orthodox-protestantse kringen, later met name onder bevindelijk gereformeerden, om het sacrale karakter van de Statenbijbel te illustreren en de opkomst van nieuwe vertalingen, tot en met de op handen zijnde Herziene Statenvertaling aan toe, in hun loop te stuiten. Etnologisch gezien blijkt het om een verhaal te gaan rond een vertelmotief dat al in de middeleeuwen, en niet alleen in Nederland, bekend was.

Oude en nieuwe sagen

Nog dichterbij folkloristisch geijkte tradities komen we in de bijdrage van Fred van Lieburg over de onuitwisbare bloedvlekken op de protestantse preekstoel van Waterlandkerkje. Hij laat zien dat de geschiedenis van een door rooms-katholieke tegenstanders beraamde aanslag op de predikant Johannes Steurbout in 1668 al snel werd vastgelegd in kroniekmatige literatuur, en ruim een eeuw later in de lokale mondelinge overlevering werd ‘verrijkt’ met het genoemde vertelmotief, dat in talloze ‘bloedige’ verhalen in de internationale vertelcultuur traceerbaar is. Via een ‘verlichte’ discussie over de geloofwaardigheid van deze overlevering in de *Zeeuwsche volksalmanak* van 1846 belandde het verhaal als een ‘protestantse sage’ in het Nederlandse volksverhalenbestand.

Het daaropvolgende artikel van Eric Venbrux biedt langs omgekeerde weg een parallel van de ontwikkeling die een verhaal in de loop der tijd onder vertellers en hoorders kan doormaken. Een gedicht in de *Friesche volksalmanak* van 1845 lijkt het begin te zijn geweest van een orale traditie, die in de betreffende provincie – met name door de vrijzinnig-hervormde voorganger Dam Jaarsma – in tal van varianten is gedocumenteerd. Het betreffende verhaal over ‘spoken op het kerkhof’ weerspiegelt wederom de dualistische verhouding tussen religie en magie, geloof en bijgeloof, die in de vertelcircuits gemakkelijker aan de oppervlakte komt dan in de theologisch en kerkelijk geijkte com-

municatiekanalen. Evenals Van Lieburg doet Venbrux een bescheiden poging de vertelstof in nog oudere verteltradities te plaatsen.

De reeks wordt afgesloten met een bijdrage van Peter Burger, bekend om zijn lezenswaardige bundels over moderne sagen en zijn verhelderende mediacommentaren als er weer eens geruchten zijn over liftende engelen langs de snelweg, onbetaalbare operaties voor kankerpatiënten of wonderlijk gespaarde christenen bij een tsunami. In zijn artikel illustreert Burger de dunne grens tussen werkelijkheid en verdichting aan de hand van de regelmatig via menige mailbox circulerende oproepen om te protesteren tegen godslasterlijke films. Tevens geeft hij een verklaring voor het opmerkelijke gegeven dat vooral orthodoxe protestanten, zowel uit reformatorische als evangelische kring, extra gevoelig zijn voor berichten die folkloristen, oneerbiedig genoeg, als christelijke broodje-aapverhalen beschouwen. De vertelcultuur blijkt dienstbaar aan de sociale samenhang, het morele zelfverstaan en de identiteitspolitiek van een religieuze minderheid.

Protestantse narrativiteit

Vertelcultuur is een spannend onderzoeksveld, niet in het minst vanwege de ogenschijnlijk tegenstrijdige verhouding tussen waarheid en fantasie en de vloeiende overgang tussen feit en fictie. Orthodoxe protestanten houden veelal vast aan de historische betrouwbaarheid van de bijbel en verfoeien tegelijkertijd de middeleeuwse heiligenlevens en allerlei 'roomse' of 'bijgelovige' wonderverhalen. Vooral in de gereformeerde traditie geldt de dogmatische regel dat 'bijzondere openbaringen' sinds de afsluiting van de bijbelse canon niet meer voorkomen en dat uiterst voorzichtig moet worden omgegaan met berichten over engelen, duivelen, spoken, genezers en wonderdoeners. Toch tieren de verhalen over al dan niet natuurlijk voorstelbare, empirisch waarneembare of wetenschappelijk verklaarbare ervaringen en verschijnselen welig, ook onder protestanten.

Doelgericht onderzoek, ondernomen in een creatief samenspel van letterkunde, etnologie en geschiedenis, heeft een kwetsbare kant. Het raakt aan diep verankerde patronen van persoonlijk geloof, trouw aan het geopenbaarde Woord van God en eerbied voor geloofsgetuigen van allerlei tijden en richtingen. Van het een komt het ander. De methodiek van het verhalenonderzoek is in wezen niet anders dan wat onder de noemer van de historisch-kritische bijbelwetenschap in

de negentiende en twintigste eeuw onder protestanten veel onzekerheid, wantrouwen en 'ontmythologisering' heeft teweeggebracht. De gebruikmaking van sociologische en psychologische inzichten bij de duiding van de manier waarop mondelinge en schriftelijke verhalen functioneren in het godsdienstige, kerkelijke en theologische leven, blijkt soms vervreemding op te roepen.

Toch is juist die kwetsbaarheid een reden te meer voor intensieve bestudering van de narratieve dimensie van leer en leven. Is het leven niet sterker dan de leer? Ook in de protestantse traditie is de *homo narrans* en de *homo religiosus* één en dezelfde mens. Theologen en predikanten maken veel gebruik van verhalen uit verleden en heden, veelal onbewust van de – aanvechtbare of onjuiste – bronnen waaruit ze putten. Gelovigen, oud en jong, hoog opgeleid of niet, gaan vaak kritiekloos om met wonderbaarlijke, soms bizarre berichten die hen met de beste religieuze bedoelingen bereiken, zeker via het ondoordringelijke internet. Hoe dan ook, verhalen verdienen naar inhoud, overlevering en toe-eigening begrepen te worden, op zijn minst tot opheldering, als het moet tot ontmaskering, maar toch altijd tot verwondering over de creativiteit van de menselijke communicatie, ook binnen een christelijk wereldbeeld en geloofsverstaan.

Noten

1. Kurt Ranke e.a. (red.), *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* dl. 1ff. (Berlijn/New York 1975ff.).
2. Zie voor een algemene inleiding Theo Meder en Eric Venbrux, 'Vertelcultuur' in: Ton Dekker, Herman Roodenburg en Gerard Rooijakkers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen 2000) 282-336.
3. Hans-Jörg Uther, *The types of international folktales. A classification and bibliography, based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson* 3 dln. (Helsinki 2004).
4. Stith Thompson, *Motif-index of folk-literature. A classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends* 6 dln. (herz. editie; Kopenhagen 1955-1958).
5. Rudolf Schenda, *Von Mund zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa* (Göttingen 1993).
6. Ethel Portnoy, *Broodje aap. De folklore van de post-industriële samenleving* (Amsterdam 1978); vgl. idem, *Broodje aap met. Een verdere bijdrage tot de folklore van de post-industriële samenleving* (Amsterdam 1992).
7. Jan Harold Brunvand, *Encyclopedia of urban legends* (Santa Barbara 2001).
8. Frederic C. Tubach, *Index exemplorum. A handbook of medieval religious tales* (Helsinki 1969); Ernst Heinrich Rehermann, *Das Predigtexemplar bei protes-*

- tantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts* (Göttingen 1977); Elfriede Moser-Rath, *Predigtmärlein der Barockzeit. Exempel, Sage, Schwank und Fabel in geistlichen Quellen des oberdeutschen Raumes* (Berlijn 1964).
9. Wolfgang Brückner (red.), *Volkserzählung und Reformation. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus* (Berlijn 1974).
  10. *Evangelische Beispielliteratur im 19. Jahrhundert*, themanummer *Jahrbuch für Volkskunde* N.F. 22 (1999) 57-164.
  11. Jürgen Beyer, 'On the transformation of apparition stories in Scandinavia and Germany, c. 1350-1700', *Folklore* 110 (1999) 39-47.
  12. Alexandra Walsham, *Providence in early modern England* (Oxford 1999); Susanne Hose, 'Für die Stunde meines Begräbnisses.' Zur kommunikativen Funktion von Lebensgeschichten in der Herrnhuter Brüdergemeine', *Letopis* 47 (2000) 80-94.
  13. Zie bijvoorbeeld Reimund en Karin Kvideland, 'Christliches Erzählen in norwegischen Erweckungsbewegungen' in: Helmut Eberhart, Edith Hörandner en Burkhard Pöttler (red.), *Volksfrömmigkeit. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1989 in Graz* (Wien 1990) 219-231; Candy Gunther Brown, *The word in the world. Evangelical writing, publishing, and reading in America, 1789-1880* (Chapel Hill/London 2004); Rainer Lächele, *Die 'Sammlung auserlesener Materien zum Bau des Reichs Gottes' zwischen 1730 und 1760. Erbauungszeitschriften als Kommunikationsmedium des Pietismus* (Tübingen 2006). Vgl. voor Nederland: Marjoke Rietveld-van Wingerden, 'Het kind als missionaire akker' in: Jan W. Steutel, Doret J. de Ruyter en Siebren Miedema (red.), *De gereformeerden en hun vormingsoffensief door de eeuwen heen* (Zoetermeer 2009) 106-123; A.J. van den Berg e.a. (red.), *Aspecten van het Réveil in druk* (Zoetermeer 1998); J. van Gelderen, *Filippus. Gereformeerd traktaatgenootschap, 1878-1978* (Hattem 1978).
  14. Jurjen van der Kooi, *Volksverhalen in Friesland. Lectuur en mondelinge overlevering. Een typencatalogus* (Groningen 1984).
  15. Fred van Lieburg, 'Sanctifying pillars of Pietism and Methodism. Guardian angels or heavenly helpers in international story-telling' in: Jürgen Beyer e.a. (red.), *Confessional sanctity (c.1500-c.1800)* (Mainz 2003) 181-195; idem, 'Ghosts, animals, or angels. Christian story-telling in a modern world', *Folklore. An Electronical Journal of Folklore* 20 (May 2002) 17-36.
  16. Fred van Lieburg, 'Pietismus' in: Kurt Ranke e.a. (red.), *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* dl. 10-3 (Berlijn/New York 2002) 1047-1056; idem, 'Internationale pietistische Erzähltraditionen vom 17. bis zum 21. Jahrhundert' in: Udo Sträter (red.), *Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001* (Halle/Tübingen 2005) 733-743.
  17. Fred van Lieburg, *Merkwaardige voorzienigheden. Wonderverhalen in de geschiedenis van het protestantisme* (Zoetermeer 2001).
  18. John Exalto, *Gereformeerde heiligen. De religieuze exemplartraditie in vroegmodern Nederland* (Nijmegen 2005).

19. John Exalto, *Wandelende bijbels. Piëtistische leescultuur in Nederland 1830-1960* (Zoetermeer 2006); idem, 'De onbuigzame Schot. Heldendom, identiteitspolitiek en historische vertelcultuur in orthodox-protestants Nederland', *De negentiende eeuw* 29 (2005) 97-114.
20. Het Historisch Documentatiecentrum werkt aan een apparaat van de protestantse periodieke pers, waarvan momenteel drie delen in druk zijn verschenen: George Harinck e.a. (red.), *Bibliografie van Nederlandse protestantse periodieken* (Amsterdam 2004ff.); de BNPP is ook online raadpleegbaar op www.hdc.vu.nl.
21. Vgl. ook Ton Dekker, Jurjen van der Kooi en Theo Meder, *Van Aladdin tot Zwaan kleef aan. Lexicon van sprookjes: ontstaan, ontwikkeling, variaties* (Nijmegen 1997).